

Wyzwania dla edukacji w dobie utopii konsumpcyjnej¹

Abstrakt: Niniejszy artykuł poświęcony jest analizie koncepcji utopii konsumpcyjnej Zygmunta Baumana w perspektywie współczesnych wyzwań dla edukacji. Znaczą część swej twórczości socjolog poświęcił refleksjom nad naturą społeczeństwa konsumpcyjnego, ze szczególnym uwzględnieniem złudnej – w jego przekonaniu – wizji szczęścia, na której jest ono zbudowane. Dowodził, że względem tej – jak ją nazywał – „zindywidualizowanej utopii” należy rozwijać myślenie krytyczne i alternatywistyczne. W tym kontekście często odnosił się on do znaczenia edukacji, która – jak twierdził – sama znacząco ucierpiała wskutek dominacji rynku konsumpcyjnego. Zdaniem Baumana rolą edukacji w świecie płynnej nowoczesności powinno być między innymi stymulowanie i propagowanie otwartości, wyrównywanie szans życiowych, a także wzmacnianie poczucia odpowiedzialności obywatelskiej. Godzi się przy tym podkreślić, że jego „myślenie utopijne” miało w tej materii nie tylko praktyczny, lecz także instytucjonalny wymiar. Bauman został bowiem po śmierci Jacka Kurońa rektorem Uniwersytetu Powszechnego w Teremiskach koło Białowieży.

Słowa kluczowe: edukacja, kultura konsumpcyjna, Teremiski, utopia, Zygmunt Bauman

Wprowadzenie

W trakcie swej prowadzonej przez ponad sześćdziesiąt lat działalności naukowej Zygmunt Bauman napisał ponad siedemdziesiąt książek, dwieście artykułów naukowych i niezliczoną liczbę esejów oraz felietonów. W tym obszernym, heterogenicznym pod względem podejmowanej problematyki, a także realizowanym na gruncie różnorodnych paradygmatów badawczych dziele kwestia analizy kultury konsumpcyjnej zajmuje szczególne miejsce². Począwszy

¹ Badania zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych w ramach finansowania stażu po uzyskaniu stopnia naukowego doktora na podstawie decyzji numer DEC-2014/12/S/HS2/00391.

² Zob. np. T. Blackshaw, *Consumerism – Living the Market-Mediated Life*, [w:] *The Sociology of Zygmunt Bauman. Challenges and Critique*, red. M. H. Jacobsen, P. Poder, Aldershot 2008, s. 115–

od swych rozpraw pisanych w trakcie pracy na Uniwersytecie Warszawskim, po jego ostatnie dzieła, socjolog niezmiennie uznawał rynek za fundament powojennej rzeczywistości świata zachodniego, a związane z nim transformacje aksjologiczne za wyjątkowo ważny czynnik kształtujący ludzką podmiotowość³. Na przykład w pochodzącej z roku 1966 książce *Kultura a społeczeństwo. Preliminaria* Bauman pisał:

Całość świata przedstawia mi się jako zbiór rzeczy, a ponieważ mam wolność wyboru między ich różnymi odmianami, wyobrażam sobie, że jestem osobowością autentyczną przez sam fakt, iż wybór ów został mi postawiony. Wybierając złudzenia, że wybieram siebie; w pewnym sensie tak jest rzeczywistość; wybieram siebie jako kombinację towarów⁴.

Słowa te – których odpowiednik znaleźć można w wielu publikacjach Baumana wydawanych w ostatnich latach⁵ – kierują uwagę na to, że kultura konsumpcyjna stwarza pewną iluzję, bądź też utopię, w ramach której jednostki nabierają określonych dyspozycji do postrzegania świata i swego w nim miejsca za pośrednictwem nabywanych dóbr konsumpcyjnych. Ten sposób podejścia do rzeczywistości Bauman poddawał zarówno wnikliwej analizie, jak i krytyce, której towarzyszyła zachęta do rozwijania myślenia alternatywistycznego. W tym sensie twierdzę, że jego prace poświęcone owej problematyce przenika myślenie utopijne⁶.

Istotną rolę w przeciwstawianiu się tendencjom rozpowszechnionym w ramach społeczeństwa konsumpcyjnego Bauman przypisywał edukacji. Zastrzegał jednak przy tym, że aby misję tę wypełnić – a jednocześnie też realizować inne wyznaczone jej zadania – musi ona ulec znacznej metamorfozie. O potrzebie tych zmian – wynikających między innymi z rosnącej złożoności i zmienności współczesnego świata, a także pojawiających się w nim wyzwani – socjolog pisał wiele na różnych etapach swej pracy naukowej, tak

135; M. Davis, *Freedom and Consumerism. A Critique of Zygmunt Bauman's Sociology*, Aldershot 2008; D. Brzeziński, *Zygmunta Baumana krytyka kultury konsumpcyjnej. W realiach Polski Ludowej i współczesności*, [w:] *Przemiany kulturowe we współczesnej Polsce. Ramy, właściwości, epizody*, red. J. Kurczewska, Warszawa 2016, s. 84–101.

³ M. Matysek, *Spółczesność ponowoczesna a społeczeństwo heterogenne w koncepcji Zygmunta Baumana*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 2001, nr 3, s. 71–83.

⁴ Z. Bauman, *Kultura a społeczeństwo. Preliminaria*, Warszawa 1966, s. 440.

⁵ Zob. np. Z. Bauman, *Konsumowanie życia*, Kraków 2009; Z. Bauman, *Konsumenci w społeczeństwie płynnej nowoczesności*, [w:] Z. Bauman, *Płynne życie*, Kraków 2007, s. 126–182; Z. Bauman, *Utopia w czasach niepewności*, [w:] Z. Bauman, *Płynne czasy. Życie w epoce niepewności*, Warszawa 2007, s. 131–151.

⁶ D. Brzeziński, *Myślenie utopijne w teorii społecznej Zygmunta Baumana*, Warszawa 2015.

przed przymusową emigracją z Polski w roku 1968⁷, jak i po niej⁸. Warto już na wstępie przytoczyć jedną jego wypowiedź dotyczącą tej materii:

«Upodmiotowienie» wymaga budowania i odbudowywania więzi międzyludzkich, wymaga woli i zdolności nieustanego podejmowania wspólnego wysiłku na rzecz tworzenia gościnnego i przyjaznego środowiska, sprzyjającego owocnej współpracy wszystkich ludzi w ich dążeniu do umacniania poczucia własnej wartości, rozwijania indywidualnych możliwości i właściwego wykorzystywania posiadanych umiejętności⁹.

Wypowiedź tę można uznać za reprezentatywną zarówno dla idei promowanych przez Baumana, jak i dla sposobu, w jaki je przedstawia, sposobu obliczonego na skłanianie do podejmowania starań na rzecz budowy nowych strategii edukacyjnych.

W niniejszym tekście skoncentruję się na przybliżeniu oraz ewaluacji stanowiska, jakie względem roli edukacji w procesie przeciwstawiania się negatywnym konsekwencjom „utopii konsumpcyjnej” zajął autor *Płynnej nowoczesności*. W części pierwszej wskażę kreślone przez niego wyzwania związane z dominacją mechanizmów rynkowych. Następnie zwrócę uwagę na przedstawianą w pracach socjologa – z gruntu utopijną¹⁰ – wizję zmian, jakie powinny zajść na gruncie edukacji. Unaoczniję też to, w jaki sposób idee te są realizowane w instytucji, której Bauman – od 2004 roku do swej śmierci – był honorowym rektorem, to jest na Uniwersytecie Powszechnym w Teremiskach koło Białowieży. Cały artykuł podsumuję przez wskazanie ogólniejszych refleksji względem roli myślenia utopijnego w twórczości tego badacza.

⁷ Jedną z ważniejszych wypowiedzi Baumana dotyczących tej problematyki z czasów jego pracy na Uniwersytecie Warszawskim był artykuł *Trzy uwagi o problemach współczesnych wychowania*, opublikowany w „Kwartalniku Pedagogicznym” nr 4 z 1965 roku. Tekst ten miał się także znaleźć w *Szkicach z teorii kultury* – książce, której wydanie zaplanowane na rok 1968 nie mogło dojść do skutku w związku z represjami nałożonymi na Baumana przez ówczesne władze. Dzieło to – przez całe lata uznawane za zaginione – zostało zrekonstruowane na podstawie fragmentów odnalezionego egzemplarza korektowego i wydane z napisanym po latach posłowiem autora: Z. Bauman, *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 2017.

⁸ Zob. Z. Bauman, *O edukacji. Rozmowy z Riccardo Mazzeo*, Wrocław 2012; Z. Bauman, *Ucząc się chodzić po ruchomych piaskach*, [w:] Z. Bauman, *Płynne życie*, dz. cyt.; Z. Bauman, *Edukacja: wobec, wbrew i na rzecz ponowoczesności*, [w:] Z. Bauman, *Zindywidualizowane społeczeństwo*, Gdańsk 2008.

⁹ Z. Bauman, *Ucząc się chodzić po ruchomych piaskach*, dz. cyt., s. 197.

¹⁰ Chciałbym tu podkreślić, że kategorii „utopia” nie używam w tym tekście w sensie pejoratywnym. Czynię tak w zgodzie ze sposobem, w jaki definiował ją sam Bauman. Była ona dla niego wizją przyszłego, lepszego świata, budowaną na bazie krytyki *status quo* i związaną z podejmowaniem wysiłków na rzecz jej urzeczywistnienia (zob. Z. Bauman, *Socjalizm. Utopia w działaniu*, Warszawa 2010).

Utopia i dystopia w kulturze konsumpcyjnej

Spółczesność konsumpcyjna – pisał Bauman – opiera się na obietnicy spełnienia ludzkich pragnień w stopniu, o jakim żadne z dawniejszych społeczeństw nie mogło nawet zamarzyć. Obietnica spełnienia pozostaje jednak kusząca tak długo, jak pragnienie pozostaje niezaspokojone lub, co ważniejsze, jak długo zachodzi podejrzenie, że nie zostało ono w pełni i do końca zaspokojone¹¹.

Zdaniem socjologa cechą konstytutywną współczesnego społeczeństwa jest zatem wzbudzanie i podsycanie pragnień. Podejmowanie starań mających na celu ich zaspokojenie przedstawiane jest jako droga do osiągnięcia stanu eudajmonii. Sięganie po dobra konsumpcyjne organizuje przeto w znaczący sposób aktywność jednostek, a także współdecyduje o wyjątkowej dynamice dzisiejszego świata. Bauman dowodził jednak też tego, że trwałość owego społeczeństwa wymaga utrzymywania się ciągłości poczucia niespełnienia. Wiąże się to z koniecznością permanentnego deprecjonowania osiągniętych już celów, a także nieustannego wzbudzania nowych pragnień. Jest zatem konsumpcjonizm w swej istocie wewnętrznie sprzeczny. Obietnica, jaką przedstawia ludziom, stanowi *de facto* nierealizowalną iluzję, niespełnialną utopię. Bauman twierdził, że „oszustwo, brak umiaru i marnotrawstwo nie są objawami dysfunkcji, lecz gwarancją właściwego działania i jedyną zasadą, która może zapewnić przetrwanie społeczeństwu konsumpcyjnemu”¹².

Kontaminacja dowartościowania ludzkich pragnień i przekonania o ich wiecznym niespełnieniu pociąga za sobą szereg innych własności współczesnej kondycji, wnikliwie – a zarazem krytycznie – opisywanych przez socjologa. Dowodził on na przykład złudności poczucia wolności, jaką oferować ma konsumpcjonizm. Choć możliwość kreowania własnej tożsamości jest powszechnie uznawana za wyróżnik stylu życia w kulturze zachodniej ostatnich dekad, to zdaniem Baumana realizuje się ona przede wszystkim w postaci wyboru między konkurującymi na rynku ofertami. Podejmowanie decyzji w tym względzie jest przy tym tyleż przywilejem jednostki, co jej powinnością. „Możesz wybierać swój styl” – pisał socjolog. „Wybór jako taki – wybór któregoś stylu – nie podlega dyskusji, wybrać *musisz*, a zaprzestać albo unikać wyboru możesz jedynie pod groźbą wykluczenia”¹³. Zgodnie z tym, co powiedziano powyżej, koniecznością, której ignorowanie grozi takimi samymi konsekwencjami, jak wycofanie się z wyścigu po dobra konsumpcyjne, jest utrzymujące się przywiązanie do tych już nabytych. Jednostka jest współcześnie poddawana całemu szeregowi nacisków, z tym że odwołują się one do jej osobistych pragnień i dążeń, a przez to są rzadko dostrzegane i kontestowane. Zdaniem Baumana realizująca

¹¹ Z. Bauman, *Konsumenci w społeczeństwie płynnej nowoczesności*, dz. cyt., s. 126.

¹² Tamże, s. 129.

¹³ Z. Bauman, *Konsumowanie życia*, dz. cyt., s. 93.

się w ten sposób „strategia uwodzenia” zajęła miejsce metody podporządkowania partej o dyscyplinowanie i wydaje się od niej być skuteczniejsza¹⁴.

Dewaluacja kategorii trwałości, ciągłości i stabilności, związana między innymi z rosnącym znaczeniem konsumpcjonizmu, odegrała według socjologa znaczącą rolę w przedefiniowaniu „liniowego” modelu czasu cywilizacji zachodniej¹⁵. Skoro bowiem przeszłość w coraz mniejszym stopniu determinuje ludzkie losy, zaś akceleracja zmian czyni przyszłość w małym jedynie stopniu przewidywalną, to na plan pierwszy wydobywa się doświadczenie terażniejszości. To właśnie ono ogniskuje uwagę członków współczesnego społeczeństwa i to w jego ramach – a nie w myśleniu opartym o teleologię – zawierają się ich plany i dążenia. Model czasu w kulturze konsumpcyjnej Bauman określił mianem „puentylistycznego” w nawiązaniu do techniki malarskiej opartej o wypełnianie płaszczyzny różnobarwnymi – luźno ze sobą związanymi – plamami barwnymi. Pisał na ten temat następująco:

Czas puentylistyczny jest pokawałkowany, a nawet rozproszkowany na mnóstwo «chwil na wieki» – zdarzeń, przypadków, wypadków, przygód, epizodów – samozasklepiionych monad, odosobnionych drobin czasu, z których każda bliska jest geometrycznemu pojęciu niewymiarowości¹⁶.

Odkrycie sensu między poszczególnymi „epizodami” współczesnej temporalności wymaga dystansu, podobnie jak to ma miejsce w przypadku odbioru obrazów impresjonistycznych. W czasie puentylistycznym określony sposób patrzenia na rzeczywistość pozostaje jednak nieodwołanie tymczasowy.

Ponieważ w ramach wyobrażeń lepszego świata wyróżnia się zazwyczaj ujęcia prospektywne i retrospektywne¹⁷, prezentyzm temporalny społeczeństwa konsumpcyjnego mogłoby potwierdzać tezę o „śmierci” utopii¹⁸. Zdaniem Baumana mamy jednak obecnie do czynienia raczej z przeobrażeniem, a nie zmierzchem tej formy myśli¹⁹. Imperatyw szczęścia wciąż bowiem napędza ludzkie działania, z tym że osiągnięcie tego stanu zostało przeniesione ze sfery przyszłości do terażniejszości.

Dziwna i nieortodoksyjna utopia, lecz jednak utopia taka sama jak pozostałe – pisze socjolog – obiecująca tak samo nieosiągalną nagrodę, jak wszystkie inne

¹⁴ Z. Bauman, *Prawodawcy i tłumacze*, Warszawa 1998.

¹⁵ Model ten – ukształtowany na fundamencie cywilizacji judeochrześcijańskiej, a następnie zsekularyzowany w ramach myśli oświeceniowej – opiera się o myślenie teleologiczne, kumulatywność i porządek przyczynowo-skutkowy (zob. A. Flis, *Chrześcijaństwo i Europa. Studia z dziejów cywilizacji Zachodu*, Kraków 2001, s. 189–199; J. Le Goff, *Od czasu średniowiecznego do czasu nowożytnego*, [w:] *Czas w kulturze*, wyb. A. Zajączkowski, Warszawa 1987, s. 357–374).

¹⁶ Z. Bauman, *Konsumując życie*, dz. cyt. s. 40.

¹⁷ J. Szacki, *Spotkania z utopią*, Warszawa 2000, s. 54.

¹⁸ R. Jacoby, *The End of Utopia. Politics and Culture in an Age of Apathy*, New York 1999.

¹⁹ Z. Bauman, *Utopia w czasach niepewności*, dz. cyt.; Z. Bauman, *Zakończenie: Utopia bez toposu*, [w:] Z. Bauman, *Spółczesność w stanie obłąkania*, Warszawa 2006, s. 257–278.

utopijne projekty, czyli ostateczne i radykalne rozwiązanie ludzkich problemów przeszłości, teraźniejszości i przyszłości oraz ostateczne i radykalne lekarstwo na smutki i bóle ludzkiego istnienia. Jest ona nieortodoksyjna głównie dlatego, że przenosi obszar rozwiązań i recept z «odległej przeszłości» do «tu i teraz»²⁰.

Warto też zauważyć, że utopia społeczeństwa konsumpcyjnego jest afinalistyczna i procesualna. Wymaga od jednostki ciągłych, niekończących się starań, okupionych znaczącym wysiłkiem. Charakteryzuje ją ponadto odstąpienie od wszelkich pytań na temat sensu owych dążeń i koncentracja na samym oczekiwaniu satysfakcji, jakie wydaje się wiązać z ich materializacją. Wyjątkowość tego konceptu – na tle innych konstruktów utopijnych – polega także na tym, że dowartościowuje on potrzeby jednostkowe kosztem zbiorowych, a raczej wyłącza te ostatnie z obszaru ludzkich zainteresowań. Bauman określał ją przeto mianem „utopii myśliwych” bądź też „utopii zindywidualizowanej”.

Godzi się tu podkreślić, że wskazane powyżej własności utopii konsumpcyjnej znajdują w przekonaniu Baumana swoje odzwierciedlenie na wszystkich płaszczyznach jednostkowego i społecznego funkcjonowania. Ogląd rzeczywistości głównie przez pryzmat osobistych pragnień i potrzeb, deprecjacja kategorii trwałości przy dowartościowaniu chwili teraźniejszej, a także poddawanie się wciąż nowym modom serwowanym przez rynek, organizują dzisiaj w coraz większej mierze relacje zawodowe, miłosne, polityczne, ekonomiczne, wspólnotowe etc. Na określenie tej prawidłowości Bauman posłużył się kategorią syndromu konsumpcyjnego, którą scharakteryzował jako:

zespół zróżnicowanych, ale ściśle powiązanych z sobą postaw i strategii, nastawień poznawczych, sądów wartościujących, presupozycji, sformułowanych wprost i przyjętych milcząco założeń na temat zasad rządzących światem oraz stosunku do owych zasad, wizji szczęścia i pomysłów na ich realizację, preferowanych wartości i (by przypomnieć termin Alfreda Schütza) «relevancji tematycznych»²¹.

Socjolog wnikliwie, ale też wyjątkowo krytycznie opisywał konsekwencje rozwoju tego syndromu. Wskazywał w tym kontekście na: niestabilność ekonomiczną, nietrwałość związków, słabości społeczeństwa obywatelskiego etc.²² Sposób, w jaki odnosił się do społeczeństwa konsumpcyjnego – oparty o podkreślanie, czy wręcz hiperbolizowanie jego negatywnych stron, przy pomijaniu tych, które mogłyby stanowić dla nich przeciwwagę – wydaje się wpisywać w ramy myśli dystopijnej. Strategię ową można z jednej strony krytykować, biorąc pod uwagę eksplanacyjną funkcję nauki i dokonując weryfikacji

²⁰ Z. Bauman, *Utopia w czasach niepewności*, dz. cyt., s. 148–149.

²¹ Z. Bauman, *Konsumenci w społeczeństwie płynnej nowoczesności*, dz. cyt., s. 130–131.

²² Zob. np. Z. Bauman, *Straty uboczne. Nierówności społeczne w dobie globalizacji*, Kraków 2010; Z. Bauman, *Razem osobno*, Kraków 2005; Z. Bauman, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, Warszawa 2000; Z. Bauman, *In Search of Politics*, Cambridge 1999.

formułowanych przez niego hipotez²³, z drugiej jednak strony warto wskazać na to, że w całej swej twórczości Bauman płynnie łączył opisywanie rzeczywistości z próbami oddziaływania na nią. W jego przekonaniu – jasno wyrażonym w zakończeniu *Płynnej nowoczesności* – „niezaangażowana socjologia nie jest możliwa”²⁴. Niezwykle krytyczny obraz współczesnej kondycji, jaki był kreślony na kartach jego prac, można w tym świetle potraktować jako podstawę do rozwijania myślenia alternatywistycznego bądź też utopijnego²⁵. Do tego też zresztą Bauman eksplicytnie zachęcał na kartach swych prac, zaś jedną z najważniejszych płaszczyzn, na które kładzie w tym względzie nacisk, była edukacja.

Edukacja wobec wyzwań utopii konsumpcyjnej

Wyszczególnione w poprzedniej części tekstu przeobrażenia, jakie mają miejsce w związku z nastaniem utopii konsumpcyjnej, stanowią istotne wyzwanie dla edukacji. Musi się ona mierzyć z realiami coraz mniej przewidywanego, zorientowanego na zaspokajanie potrzeb jednostkowych, zdominowanego przez mechanizmy rynkowe świata. Co więcej jednak – jak to poniżej unaocznę – ona sama do pewnego stopnia musi się do owych warunków dostosować, czy to w zakresie kształtowania właściwych jej strategii, czy też programów nauczania. Bauman z jednej strony szczegółowo analizował owe wyzwania, z drugiej zaś unaoczniał to, jak istotną rolę edukacja może odegrać w przezwyciężaniu trudności stwarzanych przez utopię konsumpcyjną. W jednej z publikacji poświęconych tej problematyce zauważył:

Niewiedza prowadzi do paraliżu woli. Człowiek nie wie, czego się spodziewać, i nie potrafi dobrze ocenić sytuacji. [...] Potrzebujemy ustawicznego kształcenia, by móc dokonywać wyborów. Potrzebujemy go jednak nade wszystko po to, aby ocalić warunki, dzięki którym dokonywanie wyborów jest w ogóle możliwe i wykonalne²⁶.

Użyte w powyższej wypowiedzi określenie *kształcenie ustawiczne* socjolog wiązał z koniecznością dostosowywania się do zmian zachodzących w rzeczywistości zewnętrznej, polegającą na weryfikowaniu zdobytej już wiedzy i umiejętności, a także ciągłej otwartości na nowe treści²⁷. Dla zilustrowania

²³ Zob. M. Marciniak, *Orientacje konsumpcyjne młodzieży akademickiej. Perspektywa Baumanowska*, Kraków 2011.

²⁴ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Kraków 2006, s. 333.

²⁵ D. Brzeziński, *Myślenie utopijne w teorii społecznej Zygmunta Baumana*, dz. cyt., s. 202.

²⁶ Z. Bauman, *Ucząc się chodzić po ruchomych piaskach*, dz. cyt., s. 202.

²⁷ Warto w tym kontekście zacytować jedną z wypowiedzi socjologa: „Musiały minąć ponad dwa tysiąclecia od czasów, gdy starożytni mędracy greccy wymyślili pojęcie *paideia*, by koncept

tej prawidłowości posłużył się wprowadzonym przez Gregory'ego Batesona²⁸ rozróżnieniem trzech poziomów edukacji. Pierwszy z nich – „protoedukacja” – polega na przekazywaniu, a następnie utrwalaniu konkretnej wiedzy, co pozwala zrobić z niej określony użytek. Drugi poziom – „deuteroedukacja” – zasadza się na wypracowaniu swoistej „ramy kognitywnej” dla zdobywanych informacji, wykorzystywanej w różnych – często niezależnych od pierwotnego – kontekstach. Trzeci w końcu poziom – „tritoedukacja” (*tertiary learning*) – ogniskuje się na wykształceniu umiejętności transformacji mechanizmów gromadzenia wiedzy bądź ich zastępowania strategiami alternatywnymi. Godzi się przy tym podkreślić, że Bateson uznawał ów trzeci poziom edukacji za charakterystyczny dla zjawisk wyjątkowych, nietypowych, trudnych do zdefiniowania i opisu. Tymczasem zdaniem Baumana ów sposób podejścia do zdobywania wiedzy nabrał w dobie „płynnej nowoczesności” wyjątkowego znaczenia.

W takich okolicznościach – pisał socjolog – «edukacja trzeciego stopnia» – nauka, jak przerwać regularność, jak uwolnić się od nawyków i zapobiec przyzwyczajeniom, jak przekształcić fragmentaryczne doświadczenia w nieznane dotychczas wzorce, a jednocześnie uznać, że wszystkie wzorce można przyjąć wyłącznie w ograniczonym wymiarze czasu – nie tylko nie zakłóca procesu edukacji i nie odbiega od wyznaczonego celu, lecz nabiera wyjątkowej wartości adaptacyjnej i bardzo szybko staje się najważniejszym elementem niezbędnego życiowego wyposażenia²⁹.

Jak już wskazywałem na to w poprzedniej części artykułu, przejawy opisywanych tu umiejętności, stanowiące materializację „utopii konsumpcyjnej”, Bauman usilnie krytykował, uznając je za istotne zagrożenie współczesnego świata. Z drugiej jednak strony wskazywał na to, że rosnąca akceleracja zmian, wraz z postępującą heterogenizacją rzeczywistości, czyni dysfunkcjonalnymi wszelkie programy nauczania, które nie uwzględniają potrzeby „edukacji trzeciego stopnia”. W jego przekonaniu – które wyrażał już od lat sześćdziesiątych XX wieku³⁰ – zmiany w programach nauczania powinny zasadzać się na odejściu od ścisłego nacisku na przyswajanie określonego, zamkniętego systemu wiedzy i na dowartościowaniu osobistych poszukiwań oraz unaocznianiu konieczności stałego przemodelowania dokonanych już interpretacji

«kształcenia trwającego przez całe życie» zmienił się z oksymoronu [...] w pleonazm [...]. Ta istotna zmiana dokonała się całkiem niedawno [...] w wyniku gwałtownego przyspieszenia tempa zmian w środowisku społecznym, w którym przyszło działać głównym aktorom procesu kształcenia: nauczycielom i uczniom” (tamże, s. 183).

²⁸ G. Bateson, *The logical categories of learning and communication*, [w:] G. Bateson, *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*, Northvale N.J.–London 1987, s. 284–314.

²⁹ Z. Bauman, *Edukacja: wobec, wbrew i na rzecz ponowoczesności*, dz. cyt., s. 153–154. Zob. też: Z. Bauman, *O edukacji*, dz. cyt., s. 20–21.

³⁰ Z. Bauman, *Trzy uwagi o problemach współczesnych wychowania*, dz. cyt.

rzeczywistości. Takie podejście nie tylko pozostaje konieczne w związku z upłynnieniem współczesnej kondycji – twierdził badacz – ale niesie ze sobą także szereg korzyści, jak choćby rozwój tolerancji i akceptacji.

Przygotowanie do życia w pluralistycznym, zmiennym świecie – choć samo w sobie bardzo istotne – nie stanowi jednak pełnej odpowiedzi, jaką pedagogika może udzielić na wyzwania współczesnego świata. Umiejętność ta, pozbawiona innego komponentu, mogłaby wręcz utrudniać przeciwstawianie się negatywnym konsekwencjom „utopii konsumpcyjnej”. Bauman wyznaczył przeto edukacji komplementarne zadanie związane z kształtowaniem aktywności obywatelskiej. Wypowiedział się w tej materii następująco:

jednym z najważniejszych wyzwań stojących przed ideą «upodmiotawiającego» ustawicznego kształcenia jest odtwarzanie pustoszejącej z dnia na dzień przestrzeni publicznej i czynienie z niej miejsca nieprzerwanej mediacji między interesem jednostkowym a interesem powszechnym, między tym, co prywatne, a tym, co wspólnotowe, między prawami a obowiązkami³¹.

Eo ipso tym, na co w ramach strategii edukacyjnych należy położyć nacisk, jest podkreślanie wzajemnych relacji między indywidualnymi działaniami a kondycją sfery publicznej. Zdaniem Baumana uaktywnienie tej ostatniej – materializujące się w intensyfikacji wspólnotowych działań, obliczonych na osiągnięcie celów istotnych dla całej zbiorowości – powinno być jednym z priorytetów współczesnej pedagogiki. Konieczne jest do tego wskazanie jednostkom konsekwencji wiążących się z zajmowaniem przez nich zarówno aktywnej, jak i biernej postawy względem wyzwań dzisiejszego świata. „Demokratyczna polityka nie przetrwa zbyt długo w obliczu bierności obywateli wynikającej z ich politycznej ignorancji i obojętności” – przekonywał socjolog. „Swobody obywatelskie nie są czymś danym raz na zawsze, a zamknięte w prywatnych sejfach nie stają się wcale bezpieczne”³².

Bauman przeciwstawiał wskazane powyżej kierunki, w których powinna się jego zdaniem rozwijać edukacja, trendom mającym współcześnie miejsce w zakresie szkolnictwa, z głównym naciskiem na jego akademiki wymiar. Wskazywał na to, że jest ono w coraz większej mierze przeniknięte „syndromem konsumpcyjnym”, tak od strony polityki samych uczelni, jak studentów. Z jednej strony szkoły wyższe stają się uczestnikami gry rynkowej, starając się skutecznie reklamować oferowane „produkty”, a nierzadko także oferując je za wygórowaną cenę³³. Z drugiej strony „konsumenci” usług edukacyjnych podchodzą do nich coraz częściej w sposób merkantylistyczny, uznając je za przepustkę do zdobycia wyższego statusu finansowego i pozycji społecznej. Bauman zwracał przy tym

³¹ Z. Bauman, *Ucząc się chodzić po ruchomych piaskach*, dz. cyt., s. 197.

³² Tamże, s. 199.

³³ Z. Bauman, *O edukacji*, dz. cyt., s. 74-76.

uwagę na to, że rzeczywistość weryfikuje w ostatnich latach owe oczekiwania. „Po raz pierwszy, jak daleko możemy sięgnąć pamięcią” – pisał badacz –

całe roczniki absolwentów stają w obliczu prawdopodobieństwa, niemal pewności, że dostaną co najwyżej byle jaką, dorywczą, niestałą pracę na niepełny etat albo nieodpłatną pseudopracę «praktykanta» przemianowaną w kłamliwej terminologii na «staż» – wszystko to znacznie poniżej ich kompetencji i całe otchłanie poniżej ich oczekiwań³⁴.

Socjolog w różnych publikacjach pisanych w ostatnich latach włączał się w dyskusję na temat kondycji prekariatu³⁵ oraz projektariatu³⁶. Czynił to w kontekście krytyki mechanizmów „utopii konsumpcyjnej”, chcąc w ten sposób jednocześnie stworzyć podstawę do rozwoju koncepcji alternatywistycznych. Nie ma zatem sprzeczności między dokonywanymi przez Baumana opisami kondycji współczesnej edukacji a jego postulatami w zakresie transformacji tejże. Obie te płaszczyzny są ze sobą ściśle skorelowane.

Należy również podkreślić, że obok teoretycznej refleksji na temat koniecznych zmian w zakresie edukacji Bauman podejmował także w tej materii pewne działania praktyczne. Od 2004 roku był on honorowym rektorem Uniwersytetu Powszechnego w Teremiskach koło Białowieży. Jest to nieformalna instytucja prowadzona przez Fundację Edukacyjną Jacka Kuronia, nawiązująca do myśli tegoż – między innymi do jego koncepcji „działania”³⁷ – oraz do tradycji uniwersytetów ludowych³⁸. W początkowym okresie działalności celem istnienia tej szkoły było przełamywanie barier w dostępie do edukacji dla dzieci pochodzących z obszarów wiejskich, zagrożonych marginalizacją z uwagi na czynniki strukturalne. Choć Uniwersytet odniósł na tej drodze liczne sukcesy – w ciągu kilku lat ze specjalnego programu skorzystało niemal stu uczniów – to problemy natury finansowej nie pozwoliły na kontynuowanie tego rodzaju działalności. Nie oznaczało to jednak zakończenia funkcjonowania szkoły, lecz zmianę jej profilu. Od kilku lat tworzone i realizowane są w niej programy edukacyjne i kulturalne adresowane głównie do mieszkańców gminy Białowieża i powiatu hajnowskiego. Ich celem jest między innymi budowanie społeczeństwa obywatelskiego skupionego na tym regionie i rozwój jego potencjału. Założenia te w pełni wpisują się w przedstawione powyżej idee edukacyjne przyświecające Baumanowi. Warto w tym miejscu wskazać na to, że gdy po śmierci Jacka Kuronia został na poproszony przez jego żonę, Danutę, o objęcie funkcji rektora tej placówki,

³⁴ Tamże, s. 55

³⁵ G. Standing, *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*, Warszawa 2016.

³⁶ K. Szreder, *ABC Projektariatu. O nędzy projektowego życia*, Warszawa 2015.

³⁷ J. Kuroń, *Działanie. Jeśli nie panujemy nad swoim życiem, ono panuje nad nami*, Wrocław 2002.

³⁸ Zob. S. Ossowski, *O drogach upowszechniania kultury umysłowej na wyższym poziomie*, [w:] S. Ossowski, *Dzieła*, t. VI: *Publicystyka. Recenzje. Postowie. Wspomnienia*, Warszawa 1970, s. 144–157.

napisał w odpowiedzi: „Pani propozycję przyjąłem jako najwyższy z zaszczytów, jakie mnie we własnym życiu spotkały”³⁹.

Zakończenie

Refleksje Zygmunta Baumana na temat roli i znaczenia edukacji w dobie utopii konsumpcyjnej warto czytać w świetle całej jego twórczości, skupionej tyleż na opisie rzeczywistości społecznej, co na próbie jej zmiany. Autor ten nierzadko posługiwał się poetyką dystopijną, by uwypuklić problemy, z jakimi przyszło mierzyć się żyjącym obecnie ludziom, a jednocześnie też skłonić ich do podjęcia wysiłku mającego na celu dokonanie zmiany. Choć nie zawsze łatwo jest dostrzec w jego publikacjach akcenty optymistyczne⁴⁰, to tym, co się w nich wyraźnie zarysowuje, jest próba rozbudzenia myśli krytycznej i alternatywistycznej, a także nadziei na zmianę. Komponenty te są fundamentem jego koncepcji utopii, o której swego czasu pisał następująco:

by podjąć próbę naszkicowania zarysu lepszego, a nigdzie jeszcze niezaistniałego porządku społecznego, trzeba wierzyć, iż nie ma granic w zasadzie nieprzekraczalnych i że łatwość, z jaką można pokonać nawet najbardziej strome wały obronne, zależy w dużej mierze, jeśli nie wyłącznie, od śmiałości ludzkiej wyobraźni⁴¹.

Ta właśnie myśl przyświeca także pracom Baumana poświęconym edukacji, która – dzięki zainicjowanym zmianom – będzie mogła nie tylko wypełniać swą funkcję opartą na przekazywaniu wiedzy, lecz także wydatnie wspomóc proces „upodmiotowienia” społeczeństwa.

Bibliografia:

Bateson G., *The logical categories of learning and communication*, [w:] G. Bateson, *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*, Jason Aronson Inc, Northvale N.J.–London 1987.

³⁹ Fragment listu Zygmunta Baumana oprawionego w ramki i przywieszzonego na jednej ze ścian Uniwersytetu Powszechnego w Teremiskach. Chciałbym w tym miejscu serdecznie podziękować Pani Danucie Kuroń za rozmowę, mającą miejsce w budynku szkoły 30 lipca 2016 roku, podczas której mogłem ze szczegółami poznać historię Uniwersytetu Powszechnego, a także zapoznać się z obecnym profilem działalności tej placówki.

⁴⁰ W książce *O edukacji. Rozmowy z Ricardo Mazzeo* Bauman wyraził następującą opinię: „Jak dotąd nie natrafiłem na żadne dowody wskazujące na pragnienie zmiany społecznej” (tamże, s. 103).

⁴¹ Z. Bauman, *Socjalizm*, dz. cyt., s. 19.

- Bauman Z., *Edukacja: wobec, wbrew i na rzecz ponowoczesności*, [w:] Z. Bauman, *Zindywidualizowane społeczeństwo*, przekł. O. i W. Kubińscy, Gdańskie Wydaw. Psychologiczne, Gdańsk 2008.
- Bauman Z., *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, przekł. E. Klekot, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2000.
- Bauman Z., *In Search of Politics*, Polity Press, Cambridge 1999.
- Bauman Z., *Konsumenci w społeczeństwie płynnej nowoczesności*, [w:] Z. Bauman, *Płynne życie*, przekł. T. Kunz, Wydaw. Literackie, Kraków 2007.
- Bauman Z., *Konsumowanie życia*, przekł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- Bauman Z., *Kultura a społeczeństwo. Preliminaria*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966.
- Bauman Z., *O edukacji. Rozmowy z Riccardo Mazzeo*, przekł. P. Poniatowska, Wydaw. Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2012.
- Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, przekł. T. Kunz, Wydaw. Literackie, Kraków 2006.
- Bauman Z., *Prawodawcy i tłumacze*, przekł. A. Ceynowa, J. Giebułtowski, Wydaw. IFiS PAN, Warszawa 1998.
- Bauman Z., *Razem osobno*, przekł. T. Kunz, Wydaw. Literackie, Kraków 2005.
- Bauman Z., *Socjalizm. Utopia w działaniu*, przekł. M. Bogdan, Wydaw. Krytyki Politycznej, Warszawa 2010.
- Bauman Z., *Straty uboczne. Nierówności społeczne w dobie globalizacji*, przekł. J. Hunia, Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.
- Bauman Z., *Trzy uwagi o problemach współczesnych wychowania*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1965, nr 4, s. 3–16.
- Bauman Z., *Ucząc się chodzić po ruchomych piaskach*, [w:] Z. Bauman, *Płynne życie*, przekł. T. Kunz, Wydaw. Literackie, Kraków 2007, s. 183–202.
- Bauman Z., *Utopia w czasach niepewności*, [w:] Z. Bauman, *Płynne czasy. Życie w epoce niepewności*, przekł. M. Żakowski, Sic!, Warszawa 2007.
- Bauman Z., *Zakończenie: Utopia bez toposu*, [w:] Z. Bauman, *Społeczeństwo w stanie oblężenia*, przekł. J. Margański, Sic!, Warszawa 2006.
- Blackshaw T., *Consumerism – Living the Market-Mediated Life*, [w:] *The Sociology of Zygmunt Bauman. Challenges and Critique*, red. M. H. Jacobsen, P. Poder, Ashgate, Aldershot 2008.
- Brzeziński D., *Myslenie utopijne w teorii społecznej Zygmunta Baumana*, Scholar, Warszawa 2015.
- Brzeziński D., *Zygmunta Baumana krytyka kultury konsumpcyjnej. W realiach Polski Ludowej i współcześnie*, [w:] *Przemiany kulturowe we współczesnej Polsce. Ramy, właściwości, epizody*, red. J. Kurczewska, Polska Akademia Nauk. Komitet Socjologii, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2016.
- Davis M., *Freedom and Consumerism. A Critique of Zygmunt Bauman's Sociology*, Ashgate, Aldershot 2008.
- Flis A., *Chrześcijaństwo i Europa. Studia z dziejów cywilizacji Zachodu*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2001.

- Jacoby R., *The End of Utopia. Politics and Culture in an Age of Apathy*, Basic Books, New York 1999.
- Kuroń J., *Działanie. Jeśli nie panujemy nad swoim życiem, ono panuje nad nami*, Wydaw. Dolnośląskie, Wrocław 2002.
- Le Goff J., *Od czasu średniowiecznego do czasu nowożytnego*, przekł. A. Zajączkowski, [w:] *Czas w kulturze*, wyb. A. Zajączkowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.
- Marciniak M., *Orientacje konsumpcyjne młodzieży akademickiej. Perspektywa Baumanowska*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2011.
- Matysek M., *Społeczeństwo ponowoczesne a społeczeństwo heterogenne w koncepcji Zygmunta Baumana*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 2001, nr 3.
- Ossowski S., *O drogach upowszechniania kultury umysłowej na wyższym poziomie*, [w:] S. Ossowski, *Dzieła*, t. VI: *Publicystyka. Recenzje. Poślowie. Wspomnienia*, Państwowe Wydaw. Naukowe, Warszawa 1970.
- Standing G., *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*, przekł. K. Czarnecki, P. Kaczmarek, M. Karolak, Wydaw. Naukowe PWN, Warszawa 2016.
- Szacki J., *Spotkania z utopią*, Wydaw. Sic!, Warszawa 2000.
- Szreder K., *ABC Projektariatu. O ędzy projektowego życia*, Bęc Zmiana, Warszawa 2015.

Challenges for education in the age of consumerist utopia

Abstract: In this paper I analyse Zygmunt Bauman's concept of „consumerist utopia” in the context of the contemporary challenges for education. A significant part of Bauman's work was dedicated to reflection on the nature of consumerist culture, with particular emphasis on the illusory – in his opinion – vision of happiness, it is built on. As far as the sociologist was concerned a critical and alternative thinking toward this kind of „consumerist utopia” should be developed. In this context he often referred to the importance of education that – as he demonstrated – was affected significantly in a result of the dominance of consumerist culture. According to Bauman, the role of education in liquid modernity should concentrate on stimulation and promotion of: openness, equal opportunities in life and sense of civic responsibility. It should be emphasized that his „utopian thinking” in this matter had an institutional dimension. Bauman became after the death of Jacek Kuroń a rector of the Common University in Teremiski near Białowieża.

Keywords: econsumerist culture, education, Teremiski, utopia, Zygmunt Bauman

